

Szettele Katinka

A HAZATÉRÉS ILLÚZIÓJA

IDENTITÁS ÉS ÖNMEGHATÁROZÁS FRANZ KAFKA *HAZATÉRÉS*
CÍMŰ MŰVÉBEN

A művészi kreativitás és kifejezőkészség kezdetektől magában hordozza a személyiség fejlődésének lehetőségét. Ahogy Vas József Pál fogalmaz: az alkotás során az ember az önmagához és a világhoz való viszonyát formálja.¹ Franz Kafka elbeszéléseit tekintve méginkább elmondható, hogy a szövegek terápiás folyamatot tükröznek, amelynek része az individuáció, vagyis a személy önmagává válásának folyamata. A *Séta hirtelen* című elbeszélésben² mindez a szöveg szintjén is megerősítést nyer:

„ha egyetlen elhatározásunk nyomán úgy tetszik, mintha minden elhatározás lehetősége ott feszülne bennünk, ha a szokásnál jelentősebbnek tekintjük, hogy szükségesnél több az erőnk, hogy a leggyorsabb változást is előidézzük és elviseljük, és ha így nekivágunk a hosszú utcák során – akkor erre az estére teljességgel kiléptünk családunkból, mely a semmibe süllyed, míg mi magunk szilárdan, feketéllő erős körvonalakkal, combunk hátsó felét csapkodva, igaz alakunkká magasodunk.”

Kafka rövidprózájának olvasásakor a fentihez hasonló szövegekkel találkozunk, amelyek a személy identitását helyezik a fókuszba. A *Hazatérés (Heimkehr)*³ című elbeszélésben az egyén saját múltjához, családjához, gyermekkorához való viszony kerül előtérbe. A rövid, parabolisztikus szöveget a hagyatékból ismerjük, és ahogy a cím is sugallja, a történet a hazatérés helyzetét írja le, amikor az elbeszélő a szülői házhoz visszamegy, hazalátogat. A cselekmény egyetlen jelenetből, szituációból vagy méginkább történebből áll, amely a narratív formát tekintve a *Szemlélődés* című kötet darabjaival mutat rokonságot. A *Hazatérésben*, csakúgy, mint más prózai alkotásokban, elsődleges a narrátor viszonyulása a tárgyakkhoz (ld. Tandori megjegyzése a kötet fordításával kapcsolatban⁴), miközben a szöveg úgymond a cselekvés és a történet között ingadozik.⁵

¹ VAS József Pál: *A kreatív folyamat jellemzői és dimenziói: spirituális, pszichikus és szomatikus*, 2006. (kézirat)

² KAFKA, Franz: *Séta, hirtelen*, In: Uő: *Elbeszélések*, Európa Könyvkiadó, Bp., 1973.

³ KAFKA, Franz: *Heimkehr*, In: Raabe, Paul (szerk.): Franz Kafka: *Sämtliche Erzählungen*, Fischer Taschenbuch, Frankfurt/M., 1970.

⁴ Tandori a kötet fordításával kapcsolatban megjegyzi, hogy a *szemlélet* szó kifejezőbb lett volna címenek: „Egy szemlélet megelőlegez bizonyos magatartásformákat, például a szereplők viszonyát bizonyos tárgyakkhoz, jelenségekhez, vagy pedig – és ez az irodalmi fordítás témájában talán elsődlegesebb – a narrátor viszonyát tárgyaihoz, mely nyelvhasználatában jut kifejezésre.” ÉLES Árpád: *A szemlélők egyetértése – Franz Kafka Betrachtung című kötetének fordításairól = Szövegek között*, 2009/14. 62.

⁵ Uo.

Az elbeszélő a szülői ház udvarán áll és figyel. Megfigyeli a szerszámokat, a paraszti világ eszközeit, az apró történéseket: „A macska ott lapul a korlátán. Egy széttépett kendő, valaha játék közben bot végére tekeredett, meglibben a szélben.” Az érzékelés a külső világtól a belső felé fordul: az elbeszélő figyelme egyrészt a házban lévőkre terelődik, másrészt saját magát kérdezi: „Megérkeztem. Ki fogad majd? Ki vár a konyhaajtó mögött? A kéményből füst száll, főzik vacsorára a kávé. Meghitt-e, otthon érzed-e magad?” A kérdések, ahogy előbb a tárgyak, felsorolásszerűek és bizonytalanságot tükröznek. Az elbeszélő ambivalens érzésekkel viszonyul a szülői házhoz, saját múltjához és a családtagjaihoz. A hazatéréshez kapcsolódó, általában pozitív asszociációk elmaradnak (mint például otthonosság, meghittség, biztonság stb.), az intimitás megélése helyett a negatív érzelmek dominálnak: „Apám háza, igen, de hidegen sorakozik egymás mellett ez, az, mintha minden csak a maga dolgával törődne, amit egyrészt elfelejtettem, másrészt sosem ismertem.” A hazatérésben az elbeszélő számára az idegenség érzése a meghatározó. Az elbeszélő mindeközben mintha magával folytatna párbeszédet. Kérdései látszólag az udvarban szemlézett tárgyakra mint objektumokra irányulnak, azonban a háziak és a közte lévő viszonyra is érvényesek, amely önmeghatározása szempontjából egzisztenciális jelentőséggel bír. Ezt tovább erősíti, hogy a tárgyak, mintegy a családtagokat helyettesítve, megszemélyesített formában jelennek meg, és az intimitás és a figyelem hiányáról tanúskodnak: „mintha minden csak a maga dolgával törődne”.

Identitásunk, önazonosságunk és önbecsülésünk fontos építőköve a kötődési mintázat, amit otthonról hozunk, amit kisgyermekként, sőt csecsemőként megtanulunk. A pozitív önértékelés elengedhetetlen az identitás kialakulásához. Ez általában a szülőkhöz való biztonságos kötődésből ered, akiknél a gyermek mindenekelőtt védelmet keres. Így alakul ki a bizalom, a bensőséges kapcsolatok legfőbb összetevője. Jung komplexus-elméletében a komplexusok kialakulása szintén a gyermekkorhoz köthető: „a komplexusok a személyiség érzelmi (affektív) magjai; (...) amikor a csecsemő és a gyermek a számára fontos személyekkel érintkezik – ezek a vonatkoztatási személyek –, akkor komplexus jön létre (...) A komplexusok tehát leképezik a problematikus és a személyiségünket formáló kölcsönhatásokat, aztán gyermekkorunk és későbbi életünk kapcsolattörténeteit...”⁶

A gyermekkorhoz való kapcsolódást a szövegben a széttépett kendő képe érzékelteti, amely hasonlóan a többi tárgyhoz csak töredékesen idézi meg a múltat. Az eredeti német szövegben a „bot végére tekeredett” kifejezés helyén az „einmal im Spiel um eine Stange gewunden” sor szerepel, ahol a „gewunden” szóalakban benne van a seb jelentésű „Wunde” szó, amely nyelvi-poétikai megközelítésben megengedi, hogy a széttépett kendőt a gyermekkori sebzettség metaforikus kifejezőjeként értelmezzük.

Az idegen, hideg, távolságtartó apai világgal szemben a meleg konyha képe képviseli a pozitív anyai világot. Létünk visszatükrözése, elismerése, énképünk

⁶ KAST, Verena: *A személyiség születése. Szülőkomplexus, leválás, önálló én*, Park Kiadó, Bp., 1998, 30.

pozitív megerősítése kulcsfontosságú a személyiségfejlődésben, amely már a magzati korban kezdődik: „a magzatban kialakuló öntükröző képesség az anyai magatartás következménye, amely arra irányul, hogy egy másik élőlény létezését fogantatásától kezdve igazolja és érzelmeit megerősítse.”⁷ Az eredetileg pozitív anyakomplexus elemei⁸ azonban nem elegendőek ahhoz, hogy a hazatérést pozitív érzelmekkel töltsék meg. Az apai ház domináns, identitás meghatározó jelleggel bír: „mi vagyok nekik, még ha az apám fia vagyok is, az öreg gazdáé?”

Az elbeszélő tehát nemcsak szemben áll a szülői házzal, hanem szembesül szüleivel, múltjával és önmagával is. Mindez térben és időben is kifejezésre jut, a konfrontáció azonban belül zajlik, az elbeszélő belső világában. A hazatérés – a jungi pszichológia alapján – egy újonnan felelevenített komplexus-helyzetként értelmezhető, amely olyan identitás-releváns emlékeket idéz fel, amelyek érzelmileg jelentősek, és az önbecsülésre, önértékelésre is hatással vannak.⁹ Kafka szövegében nem rajzolódik ki igazi emlékezés-történet, a tárgyak által megidézett múlt inkább epizódyszerű, amely érdekes módon hasonlóan tárolódik az emlékezetben, mint az ambivalens érzelmeket kiváltó, illetve azt aktiváló komplexusok: „egy epizódban nem csak két-három szó tárolódik, hanem egy időszak, egy cselekvés a hozzá kapcsolódó érzelmekkel, környezettel és kontextussal együtt.” (ford. szerző)¹⁰

A hazatérés helyzetére jellemző egyfajta térbeli és időbeli távolság: „És mert messziről fülelek, nem hallok semmit, csak egy könnyű óraütést, vagy legalábbis azt hiszem, hallok, gyerekkorom napjaiból.” Az érzelmi eltávolodás tehát nemcsak a családtagokhoz fűződő viszonyra, hanem a gyermekkori élményekre is érvényes. Az elbeszélő már nem úgy határozza meg magát, mint „az apa, az öreg gazda fia”, hanem a valódi énjét keresi, amely elsődlegesen az idegenség érzésében manifesztálódik.

„Még akkor is megéljük az identitásunkat, ha valaki olyasmit vár el tőlünk, amit a legbensőbb meggyőződésünkben adódóan nem tudunk teljesíteni. [...] Én – valaki mással szemben. Ezek a helyzetek hasonlítanak azokhoz, amelyekben az ember idegennek vagy akár kítaszítottnak érzi magát. [...] Az identitásélményekkel kapcsolatban egyúttal a gyermekkori élmények is mindig tematizálódnak.”¹¹ (ford. szerző)

⁷ VAS József Pál: *A neuropszichoanalízis megalapozása*. Imágó Budapest, 2011/3. 30.

⁸ Pozitív anyakomplexusnak tekinthető mindaz, amit a gyermek anyainak él meg, és támogató élményt nyújt – vö. KAST, Verena (1998), 40-44.

⁹ KAST, Verena: *Trotz allem ICH: Gefühle des Selbstwerts und die Erfahrung von Identität*. Freiburg im Breisgau, 2008. 131.

¹⁰ „In einer Episode werden nicht einfach nur zwei oder drei Wörter abgespeichert, sondern ein Zeitraum, eine Handlung mit Emotionen, mit einer Umgebung, mit einem Kontext.” In: KAST, Verena 2008. 137.

¹¹ „Auch wenn jemand von uns etwas erwartet, was wir aus unserer innersten Überzeugung heraus nicht erfüllen können, [...] haben wir ein Gefühl von Identität. Ich – im Gegensatz zu jemand anderen. Diese Situationen gleichen denen, in denen man sich fremd oder gar ausgestoßen fühlt oder fühlte. [...] Im Zusammenhang mit Identitätserfahrungen werden immer auch Kindheitserfahrungen thematisiert.” In: KAST, Verena 2008. 21.

Az idegenség-érzet az elbeszélés zárlatában tovább erősödik: „Minél tovább tétovázunk az ajtó előtt, annál idegenebbek leszünk.” Az elbeszélő megtorpan az ajtó előtt, vonakodik vállalni a kontaktust, és talán a konfrontációt is. A „Ki fogad majd? Ki vár a konyhaajtó mögött?” kérdéseire (amely a következőképp is érthető: kik ők nekem, és ki vagyok én nekik?) nincs válasz, az elbeszélő nem tud kapcsolódni a konyhában ülőkhöz. A közeledéshez és a kopogtatáshoz hiányzik a bizalom, az elbeszélő magára marad nemcsak az elismerés, elfogadás iránti vágyával, de a vágyott individualitással is. Sőt, mitöbb, védekező magatartást vesz fel, és a családtagok gyanútlanságát a tudattalan kirekesztés aktusaként értelmezi.¹² Ugyanez jellemző a komplexus-helyzetekre is: nem a helyzetnek megfelelően viselkedünk, hanem érzelem alapján, a helyzeteket jórészt a komplexus felől értelmezzük.¹³ A „Mi lenne, ha most kinyitná valaki az ajtót, és valamit kérdezne?” gondolat kísérlet a következőképp folytatódik: „Nem olyan lennék-e én is, mint aki meg akarja őrizni titkát?”. Az én-határok fontosságára Verena Kast szintén felhívja a figyelmet. Vagyis minél tisztábbak az én-határok, annál inkább a saját életünket éljük, amiből kifolyólag kevésbé kell ragaszkodnunk hozzájuk, tehát hamarabb válhatnak újra és újra átjárhatóvá.¹⁴

Az önmeghatározás ambivalens érzésekkel kísért útja az elbeszélésben mindvégig a kívülről való nézés és a belülről való megtapasztalás közötti feszültségmezőben zajlik.¹⁵ A szöveget egyszerre lezárja és kinyitja az elbeszélő, vagyis a titok valóban titok marad, viszont a megválaszolatlanul hagyott kérdés nyugtalanítóan hat az olvasóra, ezért továbbgondolásra ösztönöz. Mindez nem véletlen, Kafka paraboláira ugyanis jellemző az esetlegesség, vagyis hogy a cselekvésnek nincs igazi kontextusa, sem valódi alanya¹⁶, ami az értelmezési horizontot olyannyira kitágítja, hogy önkéntelenül kapaszkodókat keresünk. A legkézenfekvőbb megfeleltetést, behelyettesítést saját belső világunk adja, tehát nem áttételesen olvassuk a műveit, hanem közvetlenül, mintha önmagunkat próbálnánk megfejteni közben: „a modern parabola változatai a maguk sajátos módján az olvasót nem vagy nem csak pozitíve megfogható értelemhez vezetik el, hanem önmagához mint értelmezőhöz vezetik vissza.”¹⁷

¹² SCHLINGMANN, Carsten: *Franz Kafka*, Reclam (Literaturwissen), Stuttgart, 1995.

¹³ KAST, Verena 2008.

¹⁴ „Je klarer die Ichgrenzen sind, je besser wir uns als Ich in unserem Selbsterleben und Handeln von anderen Menschen unterscheiden können, je mehr wir dadurch auch unser eigenes Leben leben, desto weniger müssen wir auf unseren jeweiligen Ichgrenzen beharren, desto eher können sie auch immer wieder durchlässig werden.” In: KAST, Verena: *Der Weg zu sich selbst*. Düsseldorf, 2009, 21.

¹⁵ KAST, Verena 2008

¹⁶ „A *Séta*, *hirtelen* című parabolában az alany kérdése sokkal problematikusabb. A német „man” általános alany használata kijelölhetlenné teszi a szereplőt, végképp „érzet”-té. A német szövegben megvan a cselekvés és a cselekvés kilátásba helyezése közötti ingadozás; a harmadik személy hol konkrétan, hol üres helynek cseng a mondatokban.” In: ÉLES (2009), 68.

¹⁷ ELM, Theo: *A parabola mint „hermeneutikai műfaj”*, In: Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 2.*, Kijárat Kiadó, Budapest, 1998. 111.

A *Hazatérés* című elbeszélésben tehát nincs szó valódi megérkezésről, sokkal inkább a hazatérés illúziójáról beszélhetünk. Az elbeszélő belső világába nem csak betekintést nyerünk, hanem a karkai narrációnak köszönhetőnek a részesei is leszünk. Ahogy Éles Árpád fogalmaz: a parabola recepiója egy befejezetlen vonal, melyet meg kell hosszabbítani.¹⁸ Vagyis az önértelmezés kihívása, a titok megfejtése túlmutat az elbeszélés keretein: az individuáció egy mindenkit érintő, lezáratlan folyamat, amely lényegét tekintve nem más, mint hogy azzá váljunk, akik valójában vagyunk.

Irodalom

- ELM, Theo: *A parabola mint „hermeneutikai műfaj”*, In: Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 2.*, Kijarat Kiadó, Budapest, 1998.
- ÉLES ÁRPÁD: *A szemlélők egyetértése – Franz Kafka Betrachtung című kötetének fordításairól = Szövegek között*, 2009/14. 63–77.
- KAFKA, Franz: *Séta, hirtelen*, In: Uő: *Elbeszélések*, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1973.
- KAFKA, Franz: *Heimkehr*, In: Raabe, Paul (szerk.): *Franz Kafka: Sämtliche Erzählungen*, Fischer Taschenbuch, Frankfurt/M., 1970.
- KAST, Verena: *A személyiség születése. Szülőkomplexus, leválás, önálló én*, Park Kiadó, Bp., 1998.
- KAST, Verena: *Trotz allem ICH: Gefühle des Selbstwerts und die Erfahrung von Identität*, Freiburg im Breisgau, 2008.
- KAST, Verena: *Der Weg zu sich selbst*. Düsseldorf, 2009.
- SCHLINGMANN, Carsten: *Franz Kafka*, Reclam (Literaturwissen), Stuttgart, 1995.
- VAS József Pál: *A neuropszichoanalízis megalapozása*. Imágó Budapest, 2011/3. 30.
- VAS József Pál: *A kreatív folyamat jellemzői és dimenziói: spirituális, pszichikus és szomatikus*, 2006. (kézirat)

¹⁸ ÉLES 2009

Abstract

In der vorliegenden Arbeit wird auf das Thema der Identität durch die Analyse und die kreative Bearbeitung des Erzähltextes Heimkehr von Franz Kafka eingegangen. Die Herausbildung der Identität wird von dem Prozess der Individuation bzw. Selbstwerdung geprägt, das sich zu einem autonomen und gleichzeitig beziehungsfähigen Menschen zu entwickeln bedeutet. Durch die Textanalyse der Erzählung wird die Heimkehr als eine identitätsrelevante Erinnerung gedeutet, wobei ambivalente Emotionen und Komplexe des Erzählers aufgrund Kindheitserfahrungen aktiviert werden.

